

ФАЛСАФА ва ҲУҚУҚ

Ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, фалсафий-ҳуқуқий журнал
2019/1 (№13)

“...олдимизга қўйган улкан вазифаларни амалга оширишда биз учун куч-қудрат манбаи бўладиган миллий ғояни ривожлантиришимиз зарур.

Хусусан, миллий ўзлигимизни англаш, Ватанимизнинг қадимий ва бой тарихини ўрганиш, бу борада илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш, гуманитар соҳа олимлари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз лозим”.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш. Мирзиёев

Таҳрир хайъати:

Б.Т.Тўйчиев - ф.ф.д.,
профессор

Е.С.Каньязов -
Тошкент Давлат юридик
университети ректори,
ю.ф.н.

Г.Т.Маҳмудова -
ф.ф.д., профессор

Й.О.Жўраев -
ю.ф.д., профессор

М.Н.Абдуллаева -
ф.ф.д., профессор

Қ.Н.Назаров - ф.ф.д.,
профессор

Р.Ж.Рўзиев -
ю.ф.д., профессор

Бош муҳаррир:
А.Г.Муминов –
с.ф.д., профессор

Му а с с и с: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети

Таҳририят манзили: 100095 Тошкент шаҳар,
Университет кўч., 4.
www.falsafavahuquq-jurnal.nuu.uz
E-mail: falsafavahuquq-jurnal@nuu.uz

Босишга 08.01.2019 да берилди.

Бичими 60x84 Ofset қоғози. “BROK CLASS SERVIS”
МЧЖ босмахонасида чоп этилди. Манзил: Тошкент
шаҳар Заргарлик кўчаси, Сегизбаева 10а. Ризографда
босилди. «Times» гарнитураси. Ҳажми 12. Нашриёт
ҳисоб табағи 12. Адади 90 нусха. Буюртма № 49.

Журнални нашрга тайёрловчилар
Қ.Назаров, А.Муминов, Х.Соқиев

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА МИЛЛИЙЛИК ВА ЭТНИК ИДЕНТИФИКАЦИЯ МАСАЛАЛАРИ

Алимухамедова Н.Я.

ТИҚХММИ катта ўқитувчиси

Бугунги кунда авж олиб бораётган глобаллашув жараёни иқтисодиёт, сиёсат, маданият, ижтимоий ҳаёт, ишлаб чиқариш ва оммавий ахборот коммуникацияларининг технологик модернизацияси минтақалар, цивилизациялар, давлатлар орсидаги чегараларни аста секинлик билан ўчириб бормоқда. Шу билан бирга умуминсоний тараққиётда ва алоҳида мамлакатлар ҳаётида этномиллий омилнинг аҳамияти ҳам ортмоқда. Миллий ривожланиш йўлида бораётган мамлакатлар учун миллий дунёқараш, миллий қадриятларга собитлик, айниқса ёшларнинг миллий маънавий заифлашувига йўл қўймаслик масаласи долзабдир. Айни даврда миллатларнинг ўзлигини англашга, миллий-маънавий меросини тиклашга бўлган интилишлари кучайиб бормоқда экан, ижтимоий-гуманитар фанларда миллатнинг шаклланиши, миллий гоё ва миллий идентификация жараёнини таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этиб, миллат омилини чуқур ўрганган ҳолда тадқиқ этишни тақозо этади.

Ижтимоий-гуманитар фанларда этнос ва миллат шаклланиши масалаларига оид тадқиқотларининг чуқурлашиб бориши, этник, миллий, ҳудудий нуктаи назардан бу тушунчаларга тегишли соҳалар доирасида ноаниқликлар, муаммоларнинг келиб чиқиши хил йўналишни келтириб чиқарди: постмодернистик ва примордиалистик йўналишлар.

Бу икки оқим ўртасидаги илмий баҳсларда ҳалигача этнос, этниклик, миллат тушунчаларининг ҳамма учун қониқарли бўлган намунали таърифи ишлаб чиқилмади, аммо этнос ва миллат муаммоси этнология доирасидан чиқиб ижтимоий фалсафа, социология, сиёсатшунослик, психология каби фан соҳаларининг долзарб тадқиқот мавзусига айланди.

Этномиллий концепциялар орасидаги примордиализм (инг. *primordial*— дастлабки, бирламчи, қадимги маъноларини англатади; фанга америкалик социолог Эдвард Шилз томонидан 1957 йилда киритилган) оқими икки йўналишга бўлинади: тарихий-эволюцион ва социобиологик йўналиш. Тарихий-эволюцион йўналиш вакили Ю.В.Бромлей этнос, миллати-ижтимоий уюшмаси тарихий жараёнларнинг натижаси, ижтимоий тараққиёт маҳсули деб таъкидлаган.

Социобиологик йўналиш вакиллари таълимотлари эса ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ушбу оқим вакили бўлмиш С.М.Широкогородов фикрича, этник тасниф учун аниқ мезонлар йўқ. Шунга қарамай у этносларни биологик хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, уларнинг моҳиятини белгиловчи бир неча мезонни ишлаб чиқди. С.М. Широкогородов «этносдаги элементларнинг яратилиши, ривож ва интиҳоси жараёнлари инсониятга тур сифатида мавжуд бўлиш имкониятини беради», деб таъкидлайди.

Примордиализмнинг социобиологик йўналиши вакили америкалик социолог ва социал антрополог, Вашингтон университетининг профессори Пьер Ван ден Бергемиллатнинг биоэнергетик табиатини таҳлил этган. Унинг фикрича, этносларнинг мавжудлиги инсонларнинг биологик моҳиятидан келиб чиққан заруриятдир. Инсонлар хулқ-атворини зоопсихологиянинг айрим қоидалари асосида тушунтирар экан, ижтимоий ҳаётдаги барча муҳим ҳодисалар – ижтимоий тенгсизликлар, синфий кураш, харбий тўқнашувларнинг сабаби инсон табиатининг биологик хусусиятларига боғлиқ, деб таъкидлайди.

Рус олими Л.Н. Гумилев ҳам биологик примордиализмнинг варианты сифатида «этник майдон» гипотезасини (пассионар назария) илгари сурди. Л.Н.Гумилев фикрича этносларнинг табиий-биологик хусусияти улар биоорганик оламнинг асосий таркибий қисми, маълум бир географик ва иқлим шароитлари ҳосиласи эканлиги билан белгиланади. Ер биосфераси – планетамизнинг қобикларидан биридир. Одамлар биосфера таркиби – антропосфера таркибига кирсаларда, уларни бир бутун яхлитлик сифатида қабул қила

олмаймиз. Антропосфера халқ ёки миллат, ёки этнос деб номланувчи турли-туман бирликлардан иборат.

Этносларни бир-биридан фарқловчи умумий мезон – хулқ-атворстереотипидир. «Этнос – кишиларнинг табиий равишда шаклланган уюшмаси бўлиб, аъзолари ўзига хос хулқ-атвор стереотипларига эга. Улар ўзинианалогик уюшмаларга қарама-қарши қўядилар, бу қарама-қаршилиқ эса умумий комплиментарлик – этногуруҳлардаги ўзаро ҳурмат-эътибор ҳисси билан белгиланади» - деб таъкидлайди олим. Комплиментарлик асосида эса «этник майдон» ётади.

Муаллифнинг фикрича этник бирликларнинг пайдо бўлиши, ривож ва тараққиётининг асосий сабабчилари этнос таркибидаги «пассионарлар», яъни сергайрат, қобилиятли, истеъдодли ва ўз халқи учун жонини фидо қилувчи инсонлардир. Этнослар инкирозининг сабабчилари эса «субпассионарлар», яъни масъулият ва жавобгарлик ҳисси бегона бўлган бекорчилар, ялқовлар, қашшоқлар, ялангоёқлар, дайдилар, жинойтчилар ва бефарқ одамлар. 1200 – 1500 йил давомида пассионарлар сонининг камайиши, ва аксинча субпассионарлар сонининг ортиб бориши этносларни ҳалокатга олиб келади.

Этнос – тарихий даврда тараққий этувчи тизим бўлиб, ўз ибтидоси ва интиҳосига эга; яъни этногенез – дискрет (узликли) жараён дир. Л.Н. Гумелёвнинг таъкидлашича, этнослар яхлит система сифатида мавжуд бўлиб, этник тизим – суперэтнослар таркибига киради, ўз ўрнида этноснинг элементлари – субэтнослар, конвикциялар, консорциялардан иборат дир. Конвиксия – ягона турмуш тарзи ва оилавий алоқалар билан боғланган кишилар гуруҳи (уруғ, маҳаллий гуруҳлар, уюшмалар). Консорциялар (лот. тилида тақдир маъносини билдиради) эса ягона тарихий тақдирга эга кишилар уюшмасидир. Консорцияларга тўғараклар, артеллар, секталар киради. Узоқ вақт давомида сақланиб келган консорциялар конвикцияларга айланиши, конвикциялар эса субэтнослар даражасига етиши мумкин.

Л.Н. Гумилевнинг фикрича этнодаги тизимли алоқалар ҳамда ундаги бирликни биосферанинг тирик моддалар геобиохимик энергияси сақлаб туради. Муаллифнинг таъкидлашича геобиохимик энергияни биосферанинг этник сатҳида (ёки даражасида) ги таъсири пассионарлик ҳодисаси орқали намоён бўлади. Пассионарлик – ўзига хос хулқ-атвор белгиси бўлиб, психологик тарафдан ўз жонини сақлаш инстинктига қарама-қарши бўлган онг остининг импульсидир, деб таъкидлайди олим. Л.Н. Гумилев ўзига хос характерли хулқ-атвор эгаларини уч турга бўлади: а) пассионарлар; б) мутаносиб кишилар; в) субпассионарлар. Статистикага кўра этнода “уйғун, мутаносиб” кишиларнинг сонипассионарлар ва субпассионарларга қараганда анча ортик. Лекин улар орасидаги миқдор ўзгаришлари этноснинг ёпиқ тизим сифатидаги геобиохимик ҳолатини белгилайди ва келгусида сифат ўзгаришларига олиб келади. Пассионарликнинг кескинлашуви ва ўзгаришларнинг йўналиши этногенезнинг маълум бир даврини ёки этноснинг ёшини белгилайди. Муаллиф фикрича, бундай ўзгаришлар пассионар зарбалар натижасида вужудга келади ва пассионар популяцияларни дунёга келтиради.

Рус олимнинг таъкидлашича, инсоний энергиянинг кучайиши ва концентрациясини конкрет инсонлар – пассионарлар фаолиятида намоён бўлиши орқали маълум ижтимоий уюшмалар ривожининг сабаби бўлади. Пассионарлар ўз халқининг тараққиёт йўлидан ҳаракатланиши учун тинимсиз меҳнат қиладилар. Пассионарлик бу “шундай хулқ-атворки, белгиланган мақсад сариенгиб бўлмас, кучли интилиш ёрдамида ҳаракатланиш ва мақсадига эришиш учун нафақат ўз ҳаёти, балки келгуси наслининг ҳаётини ҳам аямаслик дир” [7: 304]. Ҳар бир халқнинг тарихига назар ташласак, пассионарлар – халқ қаҳрамонлари ўз юрти, халқининг озодлиги, тараққиёти йўлида жонларини фидо қилганлар. Масалан, Широқ, Тўмарис, Спитамен, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, маърифатчи-жадидлар шулар жумласидандир.

Этнодаги тизимли алоқалар «ўзимники» ва «бегона» («биз» ва «улар») ларни ҳис этиш, ажратиш асосида амалга ошади. Алоқалар руҳий-эмоционаласосда амалга оширилар экан, этнос ижтимоий бирлик бўла олмайди, у табиий равишда вужудга келган, табиатнинг бир

бўлаги, табиий бирлик сифатида қабул қилиниши ва табиий фанлар услубларидан фойдаланиб тадқиқ этилиши даркор[7: 300-304]. Этнос аъзоларининг «ўзимники» ва «бегоналар», «биз» ва «улар»ни қарама-қарши қўйиши этник мансубликни белгиловчи индикатор ҳисобланади: этнос ижтимоий ҳодиса эмас ва унинг худуд, тил каби белгилари йўқ, деб таъкидлайди олим[8: 52]. Унинг фикрича ўзликни англаш ва руҳият ҳам этник бирлик элементларини боғловчи восита, комплементарликнинг асоси бўла олмайди.

Л.Н.Гумилевнинг “пассионар назарияси” совет олимлари томонидан қаттиқ танқидга учраган. Кўпгина олимлар унинг пассионар назариясини умуман тан олмадилар, этносларнинг ижтимоий табиатини инкор этилишини қабул қилмадилар. Масалан, примордиализмнинг тарихий-эволюцион йўналишининг асосчиси Ю.В. Бромлей фикрича, олимнинг далиллари субъектив ва ишончсиздир. “Этноснинг асоси популяция эмас, балки ижтимоий омиллардир. Ижтимоий омилларгина этносларни вужудга келтиради, унга боғланган холда эса популяциялар пайдо бўлади”[3: 122], деб ёзади олим.

Этнос, миллат ҳақидаги аниқ-равшан билимларга эса фақатгина интеграл ёндашув, яъни конструктивизм, инструментализм, примордиализм, шунингдек “пассионар” ва ижтимоий синергетика концепцияларининг интеграцияси ёрдамида эга бўлиш мумкин[9: 93].

Нисбатан янги таълимот, билиш методи бўлмиш синергетика XX асрнинг охиридан бошлаб физикавий, кимёвий, биологик ҳодисалардаги ҳамда ижтимоий, иқтисодий мураккаб жараёнлардаги ўз-ўзидан ташкил топиш, ўз-ўзини бошқариш, тартиблиликдан тартибсизликка ўтиш, чизикли ва ночизик каби ҳолатларнинг йўналиш қонуниятларини топишга интилган холда, тараққиётнинг янги қирраларини тушунишга ёрдам бермоқда. Синергетика тамойиллари турли-туман ҳодисалар орасидаги хайратланарли ўхшашликларни, масалан, лазер нурланиши билан ижтимоий ҳодисалар ёки эволюция орасидаги ўхшашликларни аниқлашга имкон беради. Бугунги кунда ижтимоий синергетика тарафдорлари Л.Н. Гумилев коцепциясидаги “этнос” (этнос – алоҳида энергияни қабул қилувчи ёпиқ тизим) тушунчасини ўзгартирган холда, ўзига хос этногенезнинг “постгумилев” концепциясини илгари сурмоқдалар. Уларнинг фикрича “этнос” – очик, яъни ташқи муҳит билан модда, энергия, ахбороталмашувчи диссипатив тизим бўлиб, бу диссипация марказида пассионарлар туради, деб таъкидлаган холда оригинал назария яратишга интилмоқдалар.

Хуллас, XX аср охири ва XXI аср бошларидаги сиёсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришлар, глобаллашув шароитида миллий идентификацион жараёнларнинг кучайиши, этногенез ва миллатнинг келиб чиқиши масалаларини ўрганишда мавжуд методларнинг етарли натижа бермаслиги, янги парадигмал ёндашувларни тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Филиппов В.Р. Парадигматика этнологии // <http://www.viu-online.ru/science/publ/buletен10/page9.html>
2. Фалсафа. Энциклопедик лугат. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010. – Б. 185.
3. Широкогоров С.М. Место этнографии среди наук классификации этносов. – Владивосток, 1922.
5. Van den Berghe P. Race and Ethnicity: Sociobiological Perspective// Ethnic and Racial Studies. Ibid. P. 407.
6. Man in society. A biosocial perspective. N. Y., 1975. P. 65.
7. Гумелев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. – Москва, 1993. - С. 540.